

УДК 336.226.322:336.227

Дмитро НАЗАРОВ

БЮДЖЕТНЕ ВІДШКОДУВАННЯ ПДВ ПРИ ЗДІЙСНЕННІ ЕКСПОРТНО-ІМПОРТНИХ ОПЕРАЦІЙ ПІДПРИЄМСТВ ХІМІЧНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ

***Резюме.** Досліджено експортно-імпорту діяльність хімічних підприємств та виявлено проблеми відшкодування ПДВ при експорті хімічної продукції (на прикладі товариства з додатковою відповідальністю «Полозівський хімічний завод «Коагулянт»). Розкрито проблеми неефективності бюджетного відшкодування ПДВ підприємствам-експортерам із використанням облігацій внутрішньої державної позики.*

***Ключові слова:** експортно-імпорту діяльність, податок на додану вартість, хімічні підприємства, бюджетне відшкодування ПДВ.*

Dmytro NAZAROV

VALUE ADDED TAX REFUND FOR CHEMICAL INDUSTRY ENTERPRISES' IN EXPORT AND IMPORT OPERATIONS

***Summary.** The paper deals with export and import activities of “Pology chemical plant “Coagulant” as a producer of coagulants for water purification. The problems of acquiring raw materials for chemical production enterprises are considered, the need to purchase raw materials from domestic suppliers and to reduce its import from abroad is emphasized. We indicate that the greatest amount of VAT refund for “Pology chemical plant “Coagulant” during the years of 2008-2010 took place in 2008 where the export volumes were the highest. The impact of the VAT refund on the activity of chemical industry enterprises in Ukraine (for example, additional liability company “Pology chemical plant “Coagulant” (hereinafter – ALC PCP «Coagulant»)) is determined, including its compensation mechanism with the use of government bonds. The problem of government bonds low efficiency as a mean of the VAT refund for the chemical industry enterprises is revealed, the lack of opportunities of the VAT automatic refund to the ALC PCP «Coagulant» is emphasized. Also the necessity to ensure the availability of the mechanism of automatic refund for all exporters in Ukraine, including chemical manufacturers, is justified. It provides Recommendations for improving mechanism of the VAT refund for exporters of chemical products, including reverse VAT for the chemical and related industries, improving electronic system of tax administration and introducing tax bonds for use in the operations of the customs are introduced.*

***Key words:** export and import activities, value added tax (VAT), chemical enterprises, VAT refund.*

Постановка проблеми. Однією з основних умов ефективного впровадження ліберальної моделі зовнішньоекономічної політики України є вдосконалення системи й методів державного регулювання зовнішньоекономічної діяльності з урахуванням її національних інтересів, гармонійно поєднаних з вимогами інтеграції до Європейського Союзу. У цьому контексті особливої уваги заслуговують дослідження економічних методів податкового регулювання зовнішньоекономічної діяльності, які функціонально виявляються через оподаткування експортно-імпорتنних операцій.

Саме тому особливої уваги заслуговують питання визначення та ефективного використання системи податкового регулювання експортно-імпорتنних операцій вітчизняних підприємств як умови здатності національної економіки активно співпрацювати із зовнішнім економічним середовищем. Питання вдосконалення механізму відшкодування податку на додану вартість, підвищення рівня його ефективності, погашення заборгованості з відшкодування та запобігання її виникненню – пріоритетні в розробленнях науковців і практичній діяльності органів Державної податкової служби України.

ПДВ є одним із найбільш суперечливих податків, тому через наявність істотних проблем при його справлянні може перетворитися з бюджетоутворюючого в бюджетовитратний. Актуальність окреслених питань зумовлює потребу подальшого поглибленого аналізу механізму сплати та відшкодування ПДВ при здійсненні експортно-імпорتنних операцій із урахуванням економічної ситуації країни, а також сучасного стану і специфіки функціонування податкової системи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми формування системи державного регулювання зовнішньоекономічної діяльності економічними методами знайшли відображення в працях вітчизняних економістів І.Бураковського, А.Гальчинського, О.Гребельника, В.П'ятницького, А.Філіпенка. Ця ж проблематика розглядається в дослідженнях багатьох

відомих зарубіжних учених і фахівців з міжнародної економіки – А. Лаффера, В. Леонтєва, Е. Ліндаля, Р. Майсгрейва, В. Познера та інших.

У працях В. Андрущенко, О. Василика, А. Крисоватого, А. Мельник, С. Юрія значну увагу приділено проблемам функціонування податків в умовах ринкової економіки. Проте незважаючи на значний науковий доробок у цій сфері, проблеми оподаткування, зокрема експортно-імпортних операцій як у теоретичному, так і прикладному плані, на сьогодні досліджено недостатньо.

Постановка завдання. Виходячи з викладеного, можна сформулювати завдання дослідження, які полягають у:

- розгляді окремих питань, що стосуються визначення особливостей сплати ПДВ при здійсненні експортно-імпортних операцій підприємств хімічної промисловості;
- виявленні проблем, пов'язаних з бюджетним відшкодуванням ПДВ експортерам хімічної продукції в Україні;
- обґрунтуванні необхідності в повному обсязі своєчасного бюджетного відшкодування ПДВ національним виробникам-експортерам хімічної продукції.

Виклад основного матеріалу дослідження. Здійснення експортно-імпортних операцій вітчизняними підприємствами є однією з умов підвищення ефективності їх функціонування, зростання прибутковості та конкурентоспроможності. У цьому зв'язку надзвичайно важливими виявляються питання податкового регулювання окремих операцій вітчизняних підприємств щодо ввезення на митну територію України сировини, комплектуючих тощо, та продажу закордон готової продукції.

Аналіз механізму оподаткування ПДВ експортно-імпортних операцій в Україні проведемо на прикладі товариства з додатковою відповідальністю «Пологівський хімічний завод «Коагулянт» (далі – ТДВ ПХЗ «Коагулянт»), яке спеціалізується на виробництві коагулянтів – хімічних сполук для очищення води. Споживачами коагулянтів є майже всі водоканали України. Крім того, продукцію заводу використовують у своїх технологічних процесах целюлозно-паперові комбінати, цукрорафінадні, металургійні, машинобудівні заводи, а також підприємства харчової і нафтопереробної промисловості.

Продукція, що виробляється досліджуванім підприємством, реалізується як на вітчизняних ринках, так і закордоном (підприємство здійснює поставки коагулянтів до Росії, Білорусі, Молдови, Азербайджану, країн Балтії та Середньої Азії). При цьому сировина, що використовується в процесі виробництва, купується у вітчизняних і закордонних постачальників.

ТДВ ПХЗ «Коагулянт» виробляє ряд різноманітних видів хімічної продукції, яка експортується до країн СНД, ЄС, Азії, Африки, що підтверджується даними таблиці 1.

Таблиця 1

Експортна продукція ТДВ ПХЗ «Коагулянт»

Table 1

ALC PCP “Coagulant” export products

Продукція	Одиниця виміру	Країна, до якої експортується
Цегла лицьова	Тисячі штук	Росія
Сульфат алюмінію	Тони	Угорщина, Нігерія, Грузія
ПОЛВАК (гідроксихлорид алюмінію)	Тони	Білорусь
Pro-AQUA (гідроксихлорид алюмінію)	Тони	Білорусь

*Складено автором на підставі даних про досліджуване підприємство.

Такі види експортної продукції, як сульфат алюмінію, ПОЛВАК і Pro-AQUA виробляються як на основі вітчизняної, так і закордонної сировини – гідрату алюмінію, який постачається або Миколаївським глиноземним заводом, або імпортується з Туреччини з 2010 року.

Слід зазначити, що необхідність імпортування гідрату алюмінію з Туреччини виникла у зв'язку з підвищенням ціни на вітчизняну сировину. У «докризисні» роки ТДВ ПХЗ «Коагулянт»

виробляло хімічну продукцію виключно з сировини вітчизняних постачальників – Миколаївського глиноземного заводу і Запорізького алюмінієвого комбінату (далі – ЗАЛК). Останній донедавна знаходився у власності російської компанії «РусАл». Призупинив поставки гідрату алюмінію у зв'язку зі згоранням його виробництва протягом 2008– 2010 рр. [14, с. 8]. Крім ЗАЛКу, до активів «РусАлу» входить також інше підприємство-постачальник сировини для досліджуваного підприємства – Миколаївський глиноземний завод (далі – МГЗ) [13, с. 21].

Після припинення поставок гідрату алюмінію ЗАЛКом МГЗ підвищив ціну на цю сировину для ТДВ ПХЗ «Коагулянт», що, в свою чергу, спричинило підвищення собівартості його продукції та її низьку конкурентоспроможність на вітчизняному й закордонних ринках сульфатів і гідроксидів. Пошук альтернативних джерел постачання гідратів за вигіднішою ціною спричинив їх імпорт з Туреччини.

На основі імпортованої сировини виробляється продукція підприємства (коагулянти), близько чверті (23%) якої продається закордон, а решта реалізується на території України. Дані щодо вартості та обсягів продукції ТДВ ПХЗ «Коагулянт», що експортувалася у 2010 році, наведено в таблиці 2.

Таблиця 2

Обсяги експорту продукції ТДВ ПХЗ «Коагулянт» за 2010 рік

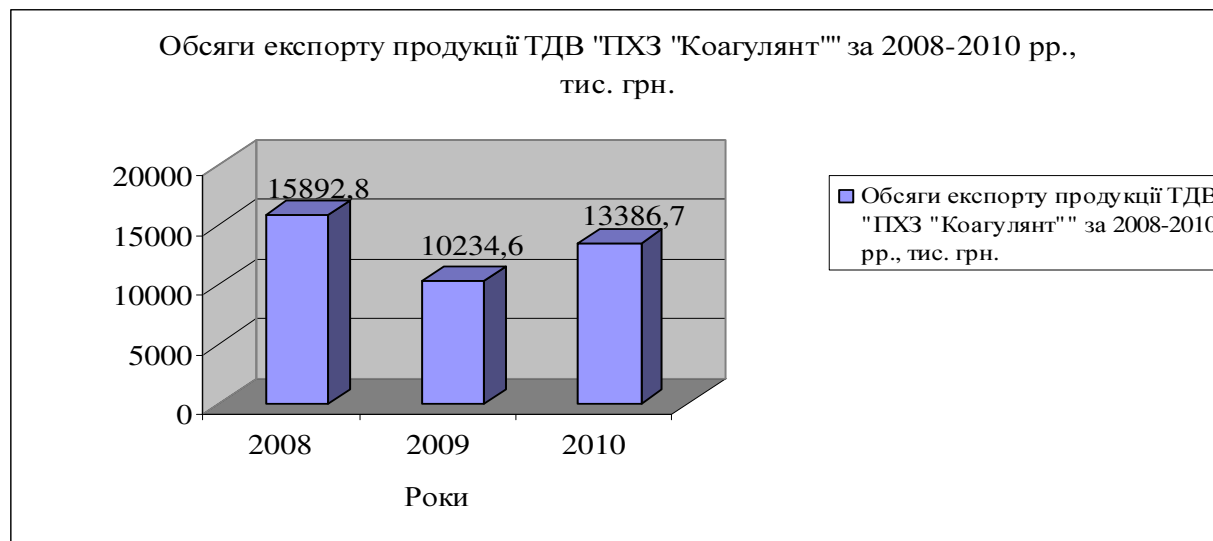
Table 2

ALC PCP “Coagulant” export volumes in 2010

Продукція	Ціна, грн.	Річний об'єм продажу	Вартість експорту (за ставкою ПДВ 0%)	
			Тис. грн.	Частка в структурі експорту, %
Цегла лицьова, тис. шт.	5065	223,5	1132,0	8,5
Сульфат алюмінію, тонн	1140	3469	3954,7	29,5
ПОЛВАК (гідроксихлорид алюмінію), тонн	1425	3574	5093,0	38,0
Pro-AQUA (гідроксихлорид алюмінію), тонн	1500	2138	3207,0	24,0
Усього	X	X	13386,7	100,0

*Складено автором на основі Звіту про фінансові результати підприємства та власних розрахунків.

Як бачимо з таблиці 2, найбільшу питому вагу в загальному обсязі експорту підприємства у 2010 році мала продукція ПОЛВАК (38%) та сульфат алюмінію (29,5%), вартість яких складає 67,5% загального обсягу продажів закордон. Дещо іншими були обсяги експорту продукції досліджуваного підприємства у попередні роки, коли для її виробництва використовувалася лише сировина вітчизняних постачальників. Динаміку зміни обсягів експорту продукції ТДВ ПХЗ «Коагулянт» за 2008 – 2010 роки зображено на рис. 1.

*Складено автором на основі власних розрахунків

Рисунок 1. Обсяги експорту продукції ТДВ ПХЗ «Коагулянт» протягом 2008 – 2010 років

Figure 1. ALC PCP “Coagulant” export volumes in 2008 – 2010

Як бачимо з рис. 1, обсяги продажу продукції закордон у 2009 році зменшилися порівняно з 2008 роком (зменшення обсягів експорту на 5658,2 тис. грн., або на 64%), що було пов'язано з проявами негативного впливу фінансової кризи на діяльність суб'єктів господарювання в Україні. Вже у 2010 році спостерігаємо відносно стрімке збільшення обсягів експорту порівняно з попереднім роком (збільшення на 3152,1 тис. грн., або на 30,8%).

Зауважимо, що обсяги експорту продукції досліджуваного підприємства та бюджетного відшкодування ПДВ були найбільшими у 2008 році, оскільки за цей час було експортовано максимальну кількість продукції, що можна пояснити сприятливою кон'юнктурою на світових ринках хімічної продукції і відносно невисокою (порівняно з наступними роками) вартістю гідрату алюмінію як сировини для виробництва коагулянтів.

Слід зазначити, що саме підвищення у 2010 році вартості вітчизняної сировини для ТДВ ПХЗ «Коагулянт» спричинило її імпорт з Туреччини, внаслідок чого собівартість (у т.ч. і кінцева ціна) продукції не збільшилася порівняно з попередніми роками. У зв'язку з цим у 2010 році відбулося зростання (більш як на третину) обсягів експортних поставок продукції та сум бюджетного відшкодування ПДВ порівняно з 2009 роком.

Для досліджуваного підприємства закупівля сировини закордоном є економічно доцільною, проте це не сприяє підтримці вітчизняних підприємств-постачальників сировини в Україні та суперечить національним інтересам держави в цілому, що підтверджує необхідність моніторингу світових цін на сировинну продукцію її постачальниками в Україні з метою збереження попиту на неї промислових (у т.ч. хімічних) підприємств для забезпечення їх виробничих потреб у нашій країні.

Розглянемо ситуацію, що склалася в Україні у 2010 році щодо відшкодування ПДВ облігаціями внутрішньої державної позики, коли заборгованість з відшкодування ПДВ на початок березня 2010 року досягла рівня 25 – 26 млрд. грн. (у т.ч. близько 3 млн. грн. для

досліджуваного підприємства), і Кабінетом Міністрів було встановлено запровадити відшкодування ПДВ облігаціями внутрішньої державної позики [12, с. 306 – 308].

Постановою Кабінету Міністрів України №368 від 12.05.2010 року було встановлено запровадити відшкодування ПДВ не реальними грошима, а цінними паперами – облігаціями внутрішньої державної позики (далі – ОВДП). Згідно з цією постановою здійснювався випуск ОВДП з терміном обігу п'ять років для відшкодування сум ПДВ, що в установленому законодавством порядку були задекларовані до відшкодування до 1 травня 2010 року, підтверджені за результатами перевірок та не відшкодовані на дату набрання чинності Законом України «Про Державний бюджет України на 2010 рік». До цієї постанови також було додано [8]:

- основні умови випуску облігацій внутрішньої державної позики для відшкодування сум ПДВ;
- порядок випуску, обігу й погашення ОВДП.

Згідно із основними умовами випуску ОВДП для відшкодування сум ПДВ було встановлено, що вони були середньотерміновими амортизаційними облігаціями внутрішньої державної позики з номінальною вартістю облігації сумою тисяча гривень та терміном обігу облігацій п'ять років [3]. Таким способом держава здійснювала відшкодування ПДВ і для ТДВ ПХЗ «Коагулянт». Викладене вище юридично мало форму пропозиції платникам податку щодо оформлення відшкодування сум з податку на додану вартість, хоча фактично не залишало їм вибору і спонукало вдатися до такого способу бюджетного відшкодування ПДВ.

Після проведення процедури оформлення ОВДП із відшкодування сум ПДВ перед досліджуваним підприємством постало питання можливості використання їх де-факто як платіжного засобу, тобто необхідності перетворення цінних паперів у реальні грошові кошти. Ці цінні папери могли бути продані іншим зацікавленим у такому придбанні суб'єктам господарювання. Оскільки зацікавлення у їх придбанні проявляють лише банки або інші фінансові посередники, а пропозиція на ринку надто переважає попит, то вартість угод купівлі-продажу ОВДП з відшкодування сум ПДВ відбувалася за ціною, істотно нижчою від номінальної [16, с. 24].

Частка ПДВ-облігацій у загальній структурі випущених у 2010 році ОВДП складала 23%, а середньозважена номінальна дохідність усіх емітованих ОВДП становила 10,39%. Тобто номінальна дохідність ПДВ-облігацій була вдвічі нижчою за середньозважену [17, с. 42 – 44; 174]. Це зумовило наявність дисконту при вторинному розміщенні цих цінних паперів.

Цікавим є факт, що під час продажу ПДВ-облігацій сформувалося дві «хвилі» посередників. Перша їх «хвиля» заробила на первинному дисконті і ці посередники купували цінні папери в експортерів, а продавали другій «хвилі» інвесторів. Посередники «першої» хвилі пропонували покупцям облігації з дисконтом 20%, а підприємствам-продавцям називали дисконт 25% [18]. Швидке обертання коштів робило дуже суттєві прибутки для посередників «першої» хвилі, проте призводило до збитків для підприємств (у т.ч. і для ТДВ ПХЗ «Коагулянт») під час продажу ОВДП.

Отже, держава через випуск ОВДП з відшкодування сум ПДВ намагалася стимулювати розвиток підприємництва, а ринок фактично спонукав підприємства (в т.ч. і досліджуване) до збитків під час реалізації цих «податкових» облігацій. Таким чином, ПДВ-облігації лише знижують гостроту проблеми вимивання обігових коштів підприємств, в той час як самої проблеми виникнення боргу вони не вирішують.

Позитивним на перший погляд вбачається можливість (згідно з нормами Податкового кодексу) повернення ПДВ платникам автоматично – упродовж 26 днів (а не 40, як за звичайною процедурою), без проведення виїзних фіскальних перевірок і з іншими заходами для прискорення процесу. Вже з березня 2011 року підприємства отримали змогу отримувати відшкодування ПДВ в автоматичному режимі, хоча за дотримання низки таких умов:

- частка операцій, до яких застосовують нульову ставку, становить не менш як 40% загального обсягу поставок;
- загальна сума розбіжностей між податковим кредитом та податковими зобов'язаннями контрагентів не перевищує 10% заявленої платником податків суми бюджетного відшкодування;
- середня заробітна плата не менш як у два з половиною рази перевищує мінімальний встановлений законодавством рівень.

Слід зазначити, що ТДВ ПХЗ «Коагулянт» не отримувало бюджетне відшкодування в автоматичному режимі, тоді як левова частка обсягів повернення ПДВ експортерам за цим механізмом припала на незначну кількість великих підприємств. Загалом кількість суб'єктів господарювання, для яких є доступним цей механізм відшкодування ПДВ, вкрай мала – 261 на початок 2012 року (протягом 2011 року з моменту запровадження автоматичного відшкодування їх було лише 24). Головною перешкодою для отримання відшкодування ПДВ в автоматичному режимі є вимога щодо рівня заробітної плати, яку багато підприємств не можуть виконати з об'єктивних причин (таких, як найм переважно низькокваліфікованої робочої сили та низький ринковий рівень оплати праці в регіоні розташування підприємства).

Висновки. З наведеного вище можна зробити висновки, що проблема невчасного відшкодування ПДВ експортерам залишається однією з головних перешкод ефективного експортування української промислової (в т.ч. хімічної) продукції. Формування заборгованості з відшкодування ПДВ призводить до зниження конкурентоспроможності українського експорту, змушуючи компанії піднімати ціни на свою продукцію та скорочувати витрати на модернізацію виробництва. Серед наслідків неповернення заборгованості – зниження стимулів до інвестування в експортоорієнтовані виробництва, погіршення ділового середовища, обмеження можливостей для зростання економіки.

Попри запровадження системи автоматичного відшкодування ПДВ у 2011 році та зменшення обсягу заборгованості щодо його повернення немає впевненості в тому, що вона не почне зростати знову внаслідок чергового погіршення економічної ситуації, адже системні проблеми адміністрування ПДВ залишаються.

Крім того, механізм автоматичного відшкодування ПДВ має стати доступним для всіх підприємств-експортерів країни. Це потребуватиме скасування необґрунтованих вимог до підприємств – передусім досягнення певного рівня заробітної плати та частки експорту в загальному обсязі випуску; відмови від принципу солідарної відповідальності контрагентів, яка має знизити ризики для чесних платників податків від появи так званих «податкових ям»; поширення практики застосування горизонтального моніторингу.

Для вирішення проблем щодо своєчасного і повного відшкодування ПДВ слід:

- переглянути норми статті 200 Податкового кодексу, що регламентують автоматичне повернення ПДВ, зокрема відмовитися від прив'язки можливості отримати автоматичне повернення ПДВ до рівня зарплат і переглянути (в бік зниження) норму щодо 40% експортних операцій;
- розглянути можливість запровадження регресного (реверсного) ПДВ для підприємств хімічної та пов'язаних з нею галузей промисловості;
- удосконалити електронну систему адміністрування податків;
- розглянути можливість запровадження податкових облігацій для використання в операціях на митниці;
- забезпечити регулярне публікування даних щодо відшкодування/невідшкодування ПДВ на офіційному сайті Державної податкової служби України з аналітичними розбивками, зокрема в галузевому розрізі.

Conclusions. Summarizing the research results it should be noted that the problem of delayed VAT refunds to exporters remains a major obstacle for effective exportation of Ukrainian industrial goods (including chemical ones). Formation of the VAT refund indebtedness results in the decrease of the Ukrainian exports competitiveness, forcing the enterprises to raise prices of their products and reduce the costs on upgrading production. Non-repayment of indebtedness results in discouraging investment in export-oriented production, worsening of business environment, limited opportunities for economic growth.

Despite the introduction of the automatic VAT refund in 2011 and reduction in the amount of debt on its return, there is no certainty that it begins to rise again due to another worsening of economic situation, because systemic problems of tax administration still remain.

In addition, the automatic refund should be available to all exporters in the country. This would require the abolition of unnecessary requirements for businesses - especially achieving a certain level of wages and the share of exports in total production, the rejection of the principle of joint liability of contractors, which should result in the reduction of risks for conscientious taxpayers from the appearance of the so-called "tax holes", spreading of the practice of horizontal monitoring.

- To solve the problem of timely and complete VAT refund government should:
- review the provisions of Article 200 of the Tax Code which are governing automatic VAT refund, abandon the binding possibility to obtain automatic VAT refund to level of wages and review (to the downside) the norm requiring 40% of export transactions in particular;
  - consider the introduction of the reverse VAT for the chemical and related industries;
  - improve the electronic system of tax administration;
  - consider the introduction of tax bonds for use in the operations of the customs;
  - ensure regular publication of data on refund / no refund of the VAT at the official website of the State Tax Administration of Ukraine with analytical breakdown, by sector in particular.

Використана література

1. Податковий кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – № 12. [Текст] – К.: Юрінком Інтер, 2010. – 496 с.
2. Митний кодекс України від 13 березня 2012 року № 4495-VI (офіційний текст із змінами та доповненнями станом на 14 листопада 2012 року) // Кодекси України (офіційне видання Міністерства юстиції України). – №12. [Текст] – К.: Форум, 2012. – 396 с.
3. Постанова Кабінету Міністрів України від 12 травня 2010 р. № 368 «Про випуск облігацій внутрішньої державної позики для відшкодування сум податку на додану вартість» [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/368-2010-%D0%BF>
4. Наказ Державної митної служби України від 27 вересня 2006 року № 821 «Про затвердження Порядку справляння податку на додану вартість під час митного оформлення товарів, імпортованих на митну територію України» [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z1128-06>
5. Закон України № 694-VI від 18 грудня 2008 року «Про внесення змін до деяких законів України щодо мінімізації впливу фінансової кризи на розвиток вітчизняної промисловості» [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/694-17>
6. Наказ Міністерства фінансів України і Державної митної служби України від 24.01.2006 № 25/44 «Про затвердження Порядку розрахунково-касового обслуговування через органи Державного казначейства України митних та інших платежів, які вносяться до/або під час митного оформлення» [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0064-06>
7. Правові перспективи удосконалення відшкодування податку на додану вартість в Україні з урахуванням Європейського досвіду [Електронний ресурс] / А.Й. Іванський // Право. Науково-інформаційний вісник. – 2011. – №3.
8. Облігації внутрішньої державної позики як засіб розрахунку держави за неповернення податку на додану вартість [Електронний ресурс] / А.Р. Тушницький // Науковий вісник Національного лісотехнічного університету України. – 2010. – Вип. 20.12.
9. Податок на додану вартість: проблема оптимізації адміністрування. [Електронний ресурс] / Олександр Данілов // Вісник податкової служби України. – 2009. – №12 (536).
10. Ліпихіна Т.Д. Оподаткування експортно-імпортних операцій в Україні: навчальний посібник [Текст] / Державний вищий навчальний заклад «Київський національний економічний ун-т ім. Вадима Гетьмана». – К.: КНЕУ, 2008. – 680 с.
11. Показники виконання Державного бюджету за 2006 – 2010 роки / Офіційний веб-сайт Міністерства фінансів України // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.minfin.gov.ua
12. Квіть, В.М. Напрями вдосконалення системи адміністрування ПДВ в Україні [Текст] / В.М. Кміть, О.І. Оксенюк // Формування ринкової економіки в Україні: зб. наук. праць Львівського національного університету ім. Івана Франка. – Вип. 25 – Львів, 2012. – С. 306 – 313.
13. Івашко, О. Червоніє від шлему, наче від сорому [Текст] / О. Івашко // Газета «Урядовий кур'єр». – № 65 (4709) від 10 квітня 2012 року.
14. Маскалевич, І. З Алк – шоу над трупом? [Текст] / І. Маскалевич // Газета «Дзеркало тижня», №14 (62) від 14 квітня 2012 року.
15. Гайдай, А. Чому ЗаЛК намагаються повернути в держвласність? [Текст] / А. Гайдай // Газета «День». – №91 від 30 травня 2012 року // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/ekonomika/chomu-zalk-namagayutsya-povernuti-v-derzhvlasnist>
16. Квіть, В.М. Проблеми відшкодування ПДВ та роль інформаційних технологій у їх вирішенні [Текст] / В.М. Кміть // Економіка та управління підприємствами машинобудівної галузі: проблеми теорії та практики. – Харків, НАУ ХАІ, 2012. – № 3 (19). – 146 с.
17. Щомісячне аналітично-статистичне видання Національного банку України «Бюлетень Національного банку України». – №8/2010 (209) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://bank.gov.ua/control/uk/publish/category?cat_id=84803
18. ПДВ-облігації повертаються // Економічна правда від 28 листопада 2012 року // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.epravda.com.ua/publications/2012/11/28/347229/>